

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

A finnugor alapnyelv affrikáta elemű képzőinek kérdéséhez

A finnugor alapnyelv affrikáta-állományának oly régóta feszegetett, de még mind a mai napig egyértelműen és megnyugtató módon le nem zárt kérdéséhez az ugor nyelvek affrikátát tartalmazó, illetőleg alapnyelvi affrikátára visszavezetett képzői felől akarok közeledni. Úgy érzem ugyanis, hogy ideje végre a finnugor hang- és szótörténeti kutatásokban annyi buktatót rejtő problémával ismét szembenézni, és minden rokon nyelvre kiterjedő részletvizsgálatok után eljutni egy TOIVONEN kitűnő munkájához (Zur Geschichte der finnisch-ugrischen inlautenden Affrikaten. Helsinki, 1927. FUF. XIX.) hasonló, de korszerűbb szintézis megírásához.

Az általa felvett 400 szóegyezés körül idők folyamán igen sok kihullott a komparativisták rostáján, de a COLLINDER művében (CompGr.) felvett 80 etimológiából is — úgy vélem — még sok ki fog hullani, mert magyarázatukkal kapcsolatban más feltevések is kínálkozhatnak (onomatopoétikus eredet, jövevényszó, másodlagos affrikáció, nyelvjárási különfejlemény stb.).

„Megnyugtató eredményt” e kérdésben pedig — mint ahogy erre ZSIRAI is utal (NyK. XLVII, 149) — „csak tűzpróbás egyeztetésektől várhatunk, a tetszetős, de joggal gyanúsítható egybevetések viszont végzetes zavarokat kelthetnek, vagy egészen hamis hangtörvények levonását eredményezhetik”.

Sajnos, nem „tűzpróbások” az affrikáta előzményre visszavezetett, illetve affrikátát tartalmazó képzők (képzőbokrok) egybevetései GYÖRKE és LEHTISALO képzőmonográfiáiban sem. Erre a permi nyelvek szóképzésével való foglalkozás közben jöttem rá. E nyelvek ugyanis, amelyekről azt tartják, hogy a mordvinnal együtt „konzonantizmus szempontjából a finnugor nyelvek közül v i s z o n y l a g . . . a legkonzervatívabbak” (vö. LAKÓ, A magyar nyelv finnugor alapjai 64), arról tanúskodtak, hogy az alapnyelvi *-*tš*-re, *-*tš*-re, *-*ntš*-re visszavezetett -*tš*, -*tš*, -*dž* képzőelemeik voltaképpen nem ősi elemek képzőrendszerűek, hanem vagy az őspermiben keletkeztek (-*dž*), vagy pedig a permi nyelvek külön életében — egyes esetekben párhuzamos fejlődés eredményeképpen — váltak képzőállományuknak produktív és kevésbé produktív tagjaivá (-*tš*, -*tš*).

1. Mint ahogy erre már rámutattam (A permi nyelvek ősi képzői 341), meghatározott fonetikai helyzetben *t* és *d* tövű igékben, majd analogikusan más végű ige-tövekben is — affrikálódott -*tš*-vé az -*s* ige-képző a permi nyelvekben (l. FOKOS: FUF. XIII, 16; KÖVESI: Vir. 1934: 203 irodalommal). Pl.: (Fokos) *šetni* 'geben; austeilen, verteilen' ~ *šetšini* 'sich ergeben, sich hingeben'; *mededni* 'schicken, fortschicken' ~ *mededšini* 'sich irgendwohin begeben' stb.

2. Szórványos hangváltozás vagy hangutánzás eredményeképpen jött létre a főleg madárnevekben jelentkező — néha *-š*-sel és *-š*-sel is váltakozó — *-tš* (*-atš*) dem. képző. Pl.: (WIED.) *goglatš* 'Sichelschnäbler'; (W.-UOT.) V. *kęketš* 'Kuckuck'; P. *tšikiš*, AV. *tšikičš* 'Schwalbe' (UOTILA: Kons. 189). Megszilárdulására és elterjedésére minden bizonnyal hatással lehetett az orosz jövevényszavak útján átkerült, jellegzetes sajáttságot vagy speciális foglalkozást űzőt jelölő orosz *-av* képző (l. RusskGr. 212–13), amely azután funkciógazdagodást is eredményezett a képző használatában.

3. Idegen (tatár) eredetű a votják nomen agentis és dem. *-tši* *-tšī* képző is (Vö. AMINOFF: VÄM 23; MUNKÁCSI: NyK. XVIII, 151; UOTILA: FUF. XXI, 78). Az utóbbit LEHTISALO (Abl. 208) szintén finnugor **-tš*-ből eredezteti és a zürjén *-dz*, *-tš* és *-š* elemekkel egyeztetni.

4. A főleg névmástövekben jelentkező *-tš* elem a permi nyelvekben (pl.: (WICHM.) I. *tačšem* 'solcher'; votj. G. *kīčše* 'welcherlei, von welcher Art'; LEHTISALO, Abl. 232) túl kevés és bizonytalan adat egy alapnyelvi **-tš* elem permi nyelvi megfeleléseinek bizonyítására.¹ A votják *-tš* végű névszók jórésze tatár jövevényszó.

5. A *-ž* (*-dž*) névszó- és igeképző a permi nyelvek külön életében keletkezett. A képző előzményének kérdése (fgr. **-ńš* vagy **-ńš*) azonban még vitatható. Én az **-ńš* előzmény mellett foglaltam állást (i. m. 403) és a denazalizációs tendencia útján előállott *-ž* alakot tartom elsődlegesnek. Ebből alakult ki a *-dž* bizonyos fonetikai helyzetben (*d + ž* vagy *d + ž*² hangkapcsolatban).

A permi nyelvek affrikátát tartalmazó képzői tehát nem tartoznak a finnugor kori örökséghez. Meghatározott fonetikai helyzetben és speciális jelentések (jelentésárnyalatok) hordozóiként jelentkezhetnek. Később analógia útján és idegenből (orosz, tatár) átvett *-tš*, *-tš* képzős szavak hatására egyre több szóban fordultak elő, egyre újabb és újabb funkcióra adaptálódtak. Végül teljesen beleilleszkedtek a permi nyelvek ősi képzőelemei alkotta formánsállományba és itt polgárjogot nyertek.

A permi nyelvek affrikátás képzőiből leszűrt tanulságok késztettek arra, hogy a permihez közel álló ugorság (különösen a magyar) nyelvében is megvizsgáljam a *-c* és *-cs* elemű képzők eredetét, történetét.

M a g y a r - c .

A magyar *-c* képző nem egy feltett fgr. **-tš* (? **-ts*) folytatója a magyarban, hanem a fgr. **-š*-re visszavezethető *-sz* képző (*ravasž*, *tavasž*, *dugasž*, *halásž*, *vadásž*) affrikálódás útján előállott alakváltozata (l. BÁRCZI, TA. 160; D. BARTHA, Szóképz. 109 irodalommal). Nem is lehetne egy, az alapnyelvre feltett **-tš* (? **-ts*) képző megfelelője, hiszen a *c* mint fonéma is ismeretlen volt a magyar nyelvben egészen a XII. század közepéig. A Konstantinosnál (X. sz. második fele) található *τιτσα* 'Tisza' folyónevet, amely a *c* fonéma korábbi

¹ A névmástövek ragozott és képzett formái ugyanis annyira eltérnek a névszóképtől, hogy azokat a szuffixumok eredeti hangalakjának tisztázására csak nagy óvatossággal lehet felhasználni. Nyomatékosító, kiemelő, aktualizáló szerepüknél fogva olyan elemekkel (képző, particula) bővíthettek, vagy olyan variánsok alakulhattak ki bennük, amelyek más szavakban nem jelentkeznek. (l. a md. *šitše*, *šatše* reduplikált névmástövekkel kapcsolatban RAVILA: FUFA. XXIII, 242).

² Az utóbbi hangkapcsolat affrikációjáról (pl. az aunusziban és lűdben) l. KALIMA: FUF. XVI, 234; TOIVONEN: Vir. 1930 : 95.

jelentkezésére utalna, a folyónév elég tarka képet mutató *sz*-es alakváltozatainak [*Pathissus*, *Parthiscus*, *Tisia*, *Τίσσον*, *Tisso*; l. GYÓNI, Gör. felj. szórv. 136; SZÁDECZKY-KARDOSS: MNy. L, 105 kk. irodalommal] egy szórványos affrikáció útján keletkezett alakjának tarthatjuk. Kérdés az is, hogy rengeteg írásos és élőszóbeli forrása közül mire vagy kire (kikre) támaszkodhatott Konstantinos ezen adat leírásakor. A *c* fonéma, amelyet tudvalevőleg a X–XI. sz.-ban *t*-vel vagy *cs*-vel helyettesítettünk (vö. *német*, *Marót*; *cser*, *császár*) – mint ahogy erre KÁLMÁN BÉLA is utalt (szóbeli közlés) – a tövég-hangzók lekopása után (XI–XII. sz.) jelentkezhetett először bizonyos igealakokban, a mondatfonetikai helyzettől függően [pl. **metüszümü* > *metszem* (ö: *meccem*); **jatuszul* > *játszol* (ö: *jáccol*) stb.], de ekkor még nem önálló fonémaként. Fonémává válását és a magyarban való meghonosodását a *c* elemet tartalmazó szláv, latin és német jövevényszavak segíthették elő. Ezek lehettek hatással az *-sz* (< fgr. **-s*) képző *-c* változatának kialakulására is. E képzőváltozat először (XIV. sz.) személynevekben jelentkezik.³ Az 1310/1338. oklevélben található földrajzi név *Lapaz* („Ad uallem *Lapaz* dictam”; OklSz.) ugyanis még nem *-c* képzőre utal, hanem *-sz*-re⁴. Személynevek: *Gombóc* (tulajdonnévként 1351: petri dicti *Gunbuch*; 1422: Johannes *Gomboch*; köznévként a XVI. századtól 'Knödel, Kloss' < *gomb*); *Gömbóc* (1422: Paulo *Gumberch*; később mint köznévfő 'Bauch; ein gefüllter Darm; Knödel; ein Kugelrunder Mensch od. Kind' jelentésben szerepel). A XVI. századtól kezdve expresszív, affektív árnyalatú köznevekben is jelentkezik. Pl.: *vadóc* [első adat 1567 OklSz.: *vadóc*] 'Kuhweizen' < *vad*; *galambóc* [1590: SzikszSjz. *galambucz fő*] 'Eisenkraut, Taubenkraut' < *galamb*. A nyelvjárási *balóc* 'balog, balkezes'; *düherc* 'nagytermetű, tenyeres-talpas lány' < *döher* ~ *düher* (Székelyföld) 'nagytestű, otromba testalkatú, elhízott, vaskos'; *fodroc* 'gyaluforgács' < *fodor* 'göndör' stb. (vö. JUHÁSZ J.: MNy XXIV, 106 kk.) csak növelték a XVI. századtól kezdve közszavakban is egyre inkább terjedő *-óc*, *-ac*, *-öc* képzős szavak számát és a *-c* képző funkcionális terheltségét. Lehetséges, hogy a kezdetben főleg pejoratív értékben használt képző más kicsinyítő képzővel (*-ca*, *-ce*, *-ci*) való kapcsolatban vált becenevek képzőjévé és ezt a szerepét a XVII. sz. óta mindmáig meg is őrizte. Pl.: 1629: *Geczi* < *Gergely*; 1659: *Marczi* < *Márton* 'Martinus'; 1807: *Juci* 'Dittchen' < *Judith* stb. Példákat l. JUHÁSZ JENŐ: MNy. XXIV, 197, XXVIII, 223, Melich Eml.: 180 kk.; más-képpen MELICH, aki egy régebbi cikkében a *-c*-t a *-cs* nyelvjárási változatának tartotta (MNy. X, 253), később azonban ő is *-sz*-ből származtatja (MNy. XX, 182).

A *-c* képző tehát – mint késői (XIV. sz.) jelentkezése is igazolja – a magyar nyelv külön életében alakult ki az *-sz* < fgr. **-s* alakváltozataként, megszilárdulására és el-

³ A XIV. századnál régebbi személynévi adatok *-c*-je ugyanis más úton keletkezett. Így a *Bence* becenév, amely 1211-től kezdve: *Bencheu*, *Bench*, *Benche*, *Bense*: 1217: *Benz*; 1929: *Benchench* alakban jelentkezik és az *Ince* személynév MELICH szerint (MNy X, 193) *Vincentius* és *Innocentius*-ból való rövidüléssel magyarázható. A nyelv-érzék a szóvégebe csak később érezte bele a képzőfunkciót, akkor, amikor a XVIII. századtól kezdve a *-c* + *-a*, ill. *-i* dem. képző kapcsolatából kialakult becező képzőbokr mind köznevekben, mind keresztnevekben egyre jobban elterjedt. Funkcionális terheltségét a XIX. sz.-tól kezdve még a németből átkerült *-ci* képzős keresztnévek is növelték (*Mici*, *Frici*, *Lici*).

⁴ Utóbbi alakváltozatára az első adatunk a XVI. sz.-ból való: „Aada az feldeth Izrael nemzetynek mynd az heegyesen, *lapacson* . . .” (JordK. 314).

terjedésére hatással lehetett a képző hangalakjához kapcsolódó expresszív hangulat, amely affektív értelmű szavak képzésére igen alkalmassá tette, valamint a szláv nyelvekből átkerült *-ca*, *-ce*, *-ica*, *-ice* végű jövevénytiszavak és a német *-ci* végű becenevek analógiája.

Magyar *-cs* (*-s*) ~ vog. *-osztj*. *-š* (*-š*) < [?] uráli **-tš* (**-tš*)

Sokkal több problémát vet fel a *-cs* elemet tartalmazó magyar képzők eredetének kérdése. Nemcsak azért, mert névszó- és igeképzőként egyaránt jelentkeznek — és ez mindig egy járulékelem ősi voltának a bizonyítéka —, nem is csak azért, mert első előfordulása (?Konstantinos) a képző ősmagyar kori meglétéről vallana, hanem azért is, mert a magyar *cs* fonéma a előzményeként feltehető fgr. apico-alveoláris **tš* vagy apico-cacuminalis **tš* és palatizált **tš* (**tš*) affrikáta meglétét is meglehetősen egységesen vallják a legújabb hangtörténeti monográfiák és tanulmányok.⁵

1. Kérdés azonban, vajon a *cs* fonéma valóban finnugor kori örökség-e a magyarban, és nem a *c*-hez hasonlóan a magyar nyelv külön életében keletkezett-e, mégpedig feltehetően az ősmagyarban, egyrészt a *-t* és valamilyen spirans (*s*, *š*) kapcsolatából (vö. BÁRCZI, Htört.² 118), vagy szórványos és szűkebb területre korlátozódó *s* > *cs* affrikálódás eredményeképpen, másrészt idegen — főleg honfoglalás előtti török — kapcsolatok egyik nyelvi vetületeként. A törökben ugyanis az említett fonémáknak minden fonetikai helyzetben igen nagy volt a funkcionális terheltsége.

Anélkül, hogy e kérdésben véglegesen állást akarnék foglalni, rá kell mutatnom, hogy a magyar affrikáták zömmel az ómagyar és középmagyar korban alakultak ki (*c*, *ty*, *dz*, *dzs*), így hangrendszerünk új tagjainak tekinthetők (vö. BÁRCZI, TA. 111, 113; DEME, Nyelvatlaszunk funkciója 260; GRÉTSY, A szóhasadás 138). Elképzelhető-e, hogy a magyarból teljességgel hiányzó affrikáta sor két tagja (*cs*, *gy*) már meg lett volna az előmagyar hangrendszerben? Ennek ellentmond elméletileg a nyelv rendszeriségének elve, gyakorlatilag pedig az a tény, hogy a honfoglalás előtti iráni és török jövevénytiszavak *č* hangjának a magyarban minden fonetikai helyzetben zömmel *s* a megfelelése. Pl.: perzsa *vāčār* > *vásár* (TA. 39: *mortif uuafara kuta rea*); tör. *čatar* > *sátor* (Anon.: *Saturholmu*; Scriptoros I, 55); *čarik* > *sereg*; *kiča* > *kis* (Példákat I. GOMBOCZ, TörJsz. 102; BTLw. 182; BÁRCZI, Htört.² 117). Sőt még a XI. sz. után is találunk *č* > *s* megfelelést pl. szl. *Bčelbnikč* > *Peselněk* (inter rivulos *Pysulnuk* et Kazun; KNIEZSA: MNy. XLIV, 5). A tör. *s* > m. (*l*)*cs* megfelelésnek (*šimš* > *gyümölcs*; *bošat* > m. *bocsát*, *bolcsút*; *bišey* > *bölcső*; vö. GOMBOCZ: MNy. III, 404; PAIS: MNy. XLIII, 203; BÁRCZI, Htört.² 117) is van, bár szórványosan adatolva *-ls* közbülső foka. Pl.: 1086/XII—XIII. *gemissen buqur* [*gyümölcvény bokor*] Hb. *bulscassa* [*bocsássá*] (vö. PAIS: i. h.)

Hogy az említett jövevénytiszavak megfelelései egy ősmagyarkori **č* (~**č*) > *s* fejlődésbe való belekapcsolódás eredményei-e, mint amire BÁRCZI gondol (i. m. 116), arra a *-cs* képző eredetének vizsgálata után nem merek

⁵ „... *tš* affrikaatan suomalais-ugrilaisuus näyttää kiistattomalta” — mondja ITKONEN: Vir. 1960: 7; Tietolipas 20, 59; Moór: ALH. II, 24; COLLINDER, CompGr. 51; LAKÓ, A magyar nyelv fgr. alapjai 95. stb. Az etimológiák csekély és bizonytalan voltára azonban többször is utalnak.

határozott igennel válaszolni⁶. Inkább hanghelyettesítés eredményeinek tekintem az *-s* alakokat. A magyar nyelv a talán akkoriban (az ómagyar kor elején) még csak szórványosan vagy éppen egy szűkebb nyelvjárásterületen jelentkező újszerű hangot, a *cs-t s-sel* helyettesítette.

2. Ezután pedig rátérek a m a g y a r *-cs* képző ősi voltának⁷ és rokon nyelvi megfelelőinek vizsgálatára.

A *cs* — mint már említettem — ige- és névszóképző funkcióban egyaránt előfordul, de: a) mint deverbális igeképző csak névszói származékokban és azokban is csak a XV. századtól kezdve; b) denominális igeképzői szerepére pedig egyáltalában nincsen adatunk. Ezek a tényezők pedig erősen rontják a képző ősi voltának hitelét.

A *-cs* mint deverbális igeképző. A szórványosan jelentkező *-cs* igeképző minden kétséget kizáróan *-s*-ből keletkezett affrikálódás útján. Az első adat az 1424-ből datált *Petrus Furca* személynév (OkI Sz.), amely a *fúr* ige gyakorító képzős származékának, a *furos* ige névigenévi alakja (vö. PAIS: MNy. X, 343). A BesztSzj. *hagzov* = *hágcsó* adat *z*-je még nem *cs*-re utal — amire D. BARTHA gondol (Szóképz. 24) —, hanem az *s* (v. *zs*) hangérték jele (vö. KНИЕZSA, HírTört. 94). További példák *lépcső* (MA. Bibl.: *lépczői*); *szökcső* > *szökske* (Anon. 47. *Zecuseu*), amelyek egy eredeti **lépes*, **szökös* igéből keletkeztek, a Horger törvény értelmében egymás mellé kerülő *-ks*-kapcsolatban előállott affrikáció útján, pl.: **székcső* > *szökcső* ~ **székcső* > *szökcső* > *szökske* fejlődéssel (l. erről MELICH: MNy. V, 324; VIII, 364 jegyzet; PAIS, MAn. 139, MNy. X, 343; MÉSZÖLY: MNy. VII, 248—9). A *-csol*, *-csol* képzőbokor *-cs*-je szintén eredeti *-s*-re megy vissza, és a *rontsol* > *roncsol*, *szürsöl* > *szürcsöl*-féle igékben — mássalhangzó (különösen nasalis és liquida) + *s* kapcsolatban⁸ gyakori affrikáció útján — keletkezett és terjedt el lassanként más képzőbokorban is (*-csál*, *-csél*, *-ácsol*, *-écsel*; *-csorog* stb.), főleg expresszív igeképzői szerepre adaptálódva.

A *-cs* mint deverbális és denominális névszóképző. A *-cs* névszóképző ősi voltának kérdése is erősen vitatható.

1. Igékből képzett névszókban a régiségben elég ritkán és elég későn jelentkezik; pl. a XVII. sz.-ban PPB: *habarts* 'habarék, fertő; volutabrum'; MA: *vakarcs* 'libum, panis ex corassis massae reliquis confectus' (RADVÁNSZKY, Magyar családi élet és háztartás II, 365); *tekercs* 'volumen; Rolle'. Az említett származékok *-cs*-je is egy eredetibb *-s* képzőre megy vissza. Ez az *-s* igékből képez valamilyen jellegzetes sa j á t s á g g a l , t u l a j d o n s á g g a l b í r ó t jelentő melléknevet (pl. *iszos*, *lakos*, *csavaros*, *takaros*), és mássalhangzó utáni helyzetben vált *-cs*-vé (*-teker(e)s* > *tekercs*; *vakar(o)s* > *vakarcs*). Az így keletkezett *-cs* képzős származékok száma azután később megnövekedett, egyrészt egyes felszólító módú igealakok főnevesedése által (pl.: *nefelejcs*, *betekincs*, nyj. *rikkancs* 'tehénpásztor' *kattancs* 'kalács'), másrészt pedig a már meglévő képzések analógiájára keletkezett és játékos hangu-

⁶ Hogy BÁRCZMAK is problémát jelentett a tör. *č* > m. *s* ~ *cs* (*ics*) megfelelések kérdése, azt abból is láthatjuk, hogy magyarázatukkor megjegyzi: „A finnugor szöbelseji affrikátáknak... még számos, meg nem oldott problémájuk van” (i. m. 117).

⁷ W. SCHLACHTER sem említette az ősi gyakorító képzők között a debreceni Nyelvtudományi Társaság 1964. október 14-i ülésén tartott előadásában („Zur Vorgeschichte der frequentativen Funktion im Ungarischen”).

⁸ L. GOMBOCZ: MNy. III, 404; HORGER: MNy. VIII, 450—1; JUHÁSZ: MNy. XXXIV, 211; PAIS: MNy. XLIII, 203; BÁRCZI, Htört.² 117.

lat (sokszor pejoratív árnyalat) kifejezésére igen alkalmasnak érzett *-cs* (*-ncs*) képzős származékok (pl.: *puffancs* 'puffadt, pufók, tömzsi, zömök'; *lappancs* 'csapóajtó'; l. DANCZI: MNy. XL, 227; D. BARTHA, Szóképz. 77) által.

Amint látjuk tehát a régebbi adatok túl csekély számúak és túl későn jelentkeznek ahhoz, hogy egy *-cs* deverbális nomen képző ő s m a g y a r kori meglétét igazolják. De nem igazolják a rokon nyelvek sem. Ezekben ugyanis az előzményül feltett **-tš*, vagy pedig **-tš* nem jelentkezik deverbális nomen képzőként. LEHTISALO (Abl. 214) példái ugyanis inkább az **-š* eredetet valószínűsítik. Ugyanez áll COLLINDER: „**š* (~**č*?)” cím alatti egybevetésére is (i. m. 271). A D. BARTHA által GYÖRKE nyomán felsorolt megfelelések (i. m. 77) egybetartozása is erősen vitatható.

2. A *-cs* névszóképző szerepét szokták ősi volta mellett perdöntő bizonyítéknak tekinteni. B. LÓRINCZY ÉVA az ómagyar kori *-s* ~ *-cs* képzős személyneveket vizsgáló alapos és rendszeres művében („Képző- és névrendszertani vizsgálódások”; Nytud.Ért. 33) teljes határozottsággal vallja, hogy „az uráli **-tš*, vagy **-tš*, képző magyar megfelelője néhány személynévben már Konstantinos Porphyrogenetos szórványaiban megjelenik” (i. m. 9). Abban igaza van, hogy e szórványemlékünk valóban szép számmal említ *-cs* (gör. -τς) végű személyneveket Árpád fejedelem fel- és lemenő rokonainak felsorolásakor (39, 40. fej.) llyenek: Σαλμούτζης = *Almucsi* [Árpád apja]; ταρματζούς és Ιουτοτζάς = *Tarkacsu* és *Jutocsa* [Árpád fejedelem első és harmadik fia]; Φαλίτζης = *Falicsi* [Árpád unokája], és ταρματζούς = *Termacsu* [a fejedelem dédunokája]. De ha ezeket a neveket a IX–X. század politikai, történelmi, művelődéstörténeti, nyelvi hátterének és a korszak névadási formáinak figyelembe vételével vesszük bonckés alá, mint ahogy ez PAIS tette (Névt.Vizsg. 94–8), akkor a nevek jó részét ki kell emelnünk a *-cs* képző uráli eredetét bizonyító névanyagból. Így a *Tarkacsut*, amely az ugyancsak Konstantinosnál szereplő τὸν Λιοδντινα (< m. *lev-*, *lü-*) török t ü k ö r f o r d í t á s a. E név VÁMBÉRY szerint (A magyarok eredete 155) egy tör. *tarka* 'szétszóródni', PAIS szerint (i. m. 95) egy *tara* 'szétmegy, kiterjed, szétszóródik, sokasodik; kijön, előjön', stb.' jelentésű ige *-qač* képzős származéka. (Másképpen NÉMETH GY., HonfKial. 285 és GYÓNI: i. m. 130, akik a *tarkan* méltóságnév m a g y a r *-cs* becéző képzős származékának tartják). Igei eredetű névszót lát PAIS a *Termacsu* névben is, és a türk. *tir* 'élni' ige *-müč* képzős származékának tartja (i. m. 95). Mindkét név szerinte a predestinációs nevek közé tartozik. CZEGLÉDY — véleményem szerint helyesen — az utóbbi nevet egy kazár hadvezérnek, *T'armač*-nak nevével egyezteti.⁹ (NévtVizsg. 121). Mindkét név tehát teljes egészében török eredetű, és a görögösítő *f* végződés előtti *u* szóvégi magánhangzó, amely feltehetően az idegen névnek a magyar névrendszerbe való beilleszkedése után analogikusan került a mássalhangzós tövek végére. (vö. Anon. *Ecilburgu* ném. *Ecilburg*; *Tosu* < tör. *taš* 1211: *Widu* < szl. *Vid*. stb.; BÁRCZI, Htört². 19 irodalommal). Török alakulatnak tekinthető PAIS szerint (i. m. 98) a *Jutocsa* személynév is, amely a *jut* 'nyel' ige tör. *-ča* képzős (vö. GABAIN, AlttürkGr. 116) származéka és az *Ἐξελεχ* = *Izelő* 'inyenc' név török megfelelője. Az előbbiekhöz hasonlóan predestinációs név.

⁹ A *Tarmacsu* névről l. még NÉMETH GY.: i. m. 291–2; GYÓNI: i. m. 132., akik egy török *Tarma* személynév *-cs* becézőképzős alakjának tartják.

Ha most az Árpád ivadékok fent említett török eredetű neveihez és a török főrangúakra jellemző névadási módhoz hozzávesszük mindazt, amit a forrásainkban — Konstantinos óta — a magyarok kétnyelvűségéről, a honfoglaló vezető réteg török voltáról [l. erről legutóbb LÁSZLÓ GYULA, Ős-történetünk legkorábbi szakaszai 17. l. 40. jegyz.], a magyar-török előkelőségeknek a szövetségi hűség erősítése céljából való rendszeres összeházasodásáról [l. MOÓR E., A nyelvtudomány mint az ős- és néptörténet forrástudománya 27. kk.], végül egy törökös beütésű magyar nyelvjárásnak, pl. a $*p > b$ hangváltozást indukáló szerepéről [l. LAKÓ: NyK. LIV, 68—70] olvashattunk, akkor a *Falicsi*, *Álmucsi* nevet is másként magyarázhatjuk. Felvetődhet bennünk ugyanis az a gondolat, hogy magyar eredetű nevekhez is hozzákapcsolódhatott alkalmilag a török *-č (i)* kicsinyítő, ill. nomen agentis képző¹⁰. Erre mutatna az is, hogy pl. a *Falicsi* név, mely *Jutocsa*hoz hasonlóan sorsirányító név, *ὁ Φαλίς* formában is előfordul Konstantinosnál (40. fej.). Tehát egyéni használatú becéző alak is lehet a *fal* ige *fali* nomen agentis képzős alakjából továbbképezve. Az *Álmucsi* — ha az általánosan elfogadott magyarázat szerint az *almu* 'álmom' szóból származtatjuk¹¹ —, alkalmi használatban kaphatta a *v a l a m i v e l f o g l a l k o z ó t* jelölő tör. *-či* képzőt [nem pedig a magyar *-cs* képzőt]. Ha ugyanis ez lett volna a név általánosan használt formája, miért nem maradt fenn ebben az alakban a következő századokban is, miért jelentkezik *Álmus* formában Anonymusnál a XIII. században? Ha a *-cs* uráli eredetű képző lett volna, akkor mint a többi ősi képzőknek folyamatosan kellett volna jelentkeznie első előfordulásától kezdve. De a X—XIII. századig egyáltalán nem találkozunk vele, és utána is, ahogy erre LŐRINCZY ÉVA is rámutat „feltűnően gyér számban” (i. m. 16) s főleg idegen eredetű női nevekben, mássalhangzó, általában *l* és *n* után.

Példái között vannak egyházi latin eredetű nevek: *Anch*, *Answ* < *Anna*; *Ilanch*, *Ilonch* < *Elena*; más idegen eredetű nevek: *Kunch* < ném. *Kunigunda*?; *Jolench*, *Jelench* < északkeleti ófr. *Jolent*. (Példákat l. ugyanott, valamint MELICH: MNy. XV, 3; BERRÁR: MNyTK. 80 : 27—45. irodalommal). A közölt adatok mind a XIII—XIV. századból vagy későbből valók. E korból valók a képző elő- vagy utóhangzós alakjai is az *-ocs*, *-ecs*, *-ucs*, *-ics*, *-csa*, *-cse* végű és zömmel idegen eredetű személy- (becéző) nevekben. Pl. VárReg. 109 §. *OPOCH* < tör. *Apa*; uo. 37. §. *BedeCH* < *Benedictus*; 1308: *AndiCH* < *Andreas*; *Agich* < *Ágota* v. *Ágnes* (példákat l. LŐRINCZY É.: i. m. 22—3).

Arra, hogy a feltett *-cs*-képzős személyneveket helyesírástörténeti szempontból is egyenként felülvizsgáljuk, és a *ch* írásjelnek más hangértékben (*h*, *c*, *k*, *s*) való használata alapján is megrostáljuk az említett alakokat, most nem vállalkozhatom. Annyi azonban bizonyos, hogy a kutatók álláspontja a *ch* betűjel *cs* hangértékét illetően korántsem olyan egységes, mint ahogy erre LŐRINCZY utal (vö. a *BedeCH*-re vonatkozóan MELICH: MNy. X, 155, aki a *ch*-t *h*-nak olvassa, vagy az 1198-ból származó *Phitoch*; 1211: *Fitcha* személynévnek *Fitok*, *Fitka* olvasatáról mondottakat; l. PAIS: NMy. XI, 357—60, KNIEZSA: MNyTK. 25 : 14).

De még ha fel is tesszük, hogy a felsorolt adatok *-ch*-ja zömmel valóban *-cs*- képzőt jelöl, akkor sem bizonyítják ezen elem uráli **-tš* (**-tš*)-ből való eredetét, legfeljebb azt, hogy a török eredetű *-cs (i)* képző ugyan már gyökeret

¹⁰ E képzőkről l. DENY, Gramm. Turque 635; és GABAIN: i. m. 59, 60.

¹¹ L. MELICH: MNy. X, 152; PAIS: MAn. 103; NÉMETH Gy.: i. m. 283; másképpen GOMBOCZ: MNy. X, 243, aki a török *al-* 'yenni' ige *-miş*, *-miş* képzős alakjának tartja.

vert a magyar képzőrendszerben, de — mint általában az idegen eredetű képzőelemeket — affektívebbnek, expresszívebbnek érezték. Ezért használták különös előszeretettel idegen nevek becéző alakjaiban. Arra is gondolhatunk, hogy a magyar nyelv külön életében bekövetkezett szórványos $s > cs$ változás [főleg *ns*, *ls* kapcsolatban] is létrehozhatta az említett alakváltozatot, amely az *n* és *l* végű becenevekben jelentkezett először (*Ilunch*, *Kunche*, *Joanchi*). Majd analogikusan elterjedt más szavakban is, pl. köznevekben (*kővecs*, *kavics*, *gubacs*, *üvecs* (Székelyföld) 'kétéves juh' stb.), növelve a *-cs* képző funkcionális terheltségét. Meggyökeresedése után természetesen képzőbokrokban is elterjedt (*-cska* *-cske* < *-ska*, *-ske* [ill. hangátvétéssel *-kcsa*, *-kcse*-ből is keletkezhetett pl. *ácska* < *ágcsa*; *ablacska* < *ablakcsa* stb.]; *-csa*, *-cse* < *-sa*, *-se*; példákat l. MELICH: MNy. X, 194—5; LEHTISALO, Abl. 209; LŐRINCZY É.: i. m. 17—23).

3. Az obi-ugor nyelvek affrikáta elemű képzőinek vizsgálata a magyaréhoz hasonló eredményre vezet.

a) A vogulban csak a déli (t a v d a i) nyelvjárásból mutatható ki egy *-či* képzőelem (vö. *omálči-omálči* 'mese-mese meskete' (VNGy. IV, 401) ~ *omáliš* 'mese' (uo.), de ez tatár jövevényszó (vö. GOMBOCZ: NyK. XXVIII, 152; KANNISTO: FUF. XVII, 55). Így képzőelemében is feltehetően a már említett tatár *-či* képzőt kell keresni. Hasonlóan — bár óvatosabban — SZABÓ DEZSŐ (NyK. XXXIV, 453). Egyébként sem a finnugor képzőmonográfiák (SZINNYEL, GYÖRKE, LEHTISALO), sem KÁLMÁN BÉLA Chrestomathia Vogulicája nem említ vogul *-či* képzőt. A vogulban — a tavidai nyelvjárás kivételével — nincs is *cs* (*č*) fonéma, hanem a feltett alapnyelvi **tš*-nek *š*, a **tš*-nek pedig *š* felel meg. A *č* feltehetően a tatár jövevényszavak útján épült be a tavidai nyelvjárás hangrendszerébe.

b) Az o s z t j á kból pl. SCHÜTZ J. nem mutat ki affrikáta elemű képzőket (NyK. XL). GANSCHOW ugyan a Nizjami osztjából hoz példákat egy *-atša* affektív-deszkriptív igeképzőre (pl. *χulətša* 'besudeln, beschmutzen' < *χula* 'Schmutz'; *täχətša* 'kitzeln' < *täχə* 'Kitzel'; CIFU. 189), de ez az affrikáta elem egyrészt az affektív képzőkben jelentkező palatalizáció és affrikáció eredményének tekinthető, másrészt talán a nizjami — általában déli — nyelvjárás tatár és orosz környezetének, sőt az abba való lassú beolvadásának számlájára is írható.

Eddigi fejtegetéseim végső konklúziója az, hogy az ugor nyelvek affrikáta elemű képzői szórványos hangváltozás (affrikáció), hangutánzás, expresszivitásra való törekvés eredményeképpen jelentkeztek bizonyos fonetikai feltételektől függően. Megszilárdulásukra és elterjedésükre hathattak az ugor nyelvekbe bekerült idegen (török, orosz) szavak.

4. De a finnugor mássalhangzó- és képzőrendszerről alkotott eddigi felfogás alapján joggal felvethetők a következő ellenérvek: Lehetséges, hogy a magyar és obi-ugor nyelvek *-cs* (vog. *-č*, osztj. *-tš*) elemei másodlagos fejlemények és affrikálódás vagy idegen hatás eredményei, de az affrikációt indukáló *s* (> *cs*) hang a magyarban *cs* a k uráli (fgr.) affrikátára (**tš* v. **tš*) mehet vissza, mert 1. ez a hang megvolt az alapnyelvben, de az **š* és **đ* (**đ*) hangokkal együtt eltűnt a nyelvünkben (BÁRCZI, A magyar nyelv életrajza 50), valamint az obi-ugor nyelvekből is; 2. ez az alapnyelvi hang, amelyből az *-s* fonéma [képző] és *cs* változata egyaránt levezethető; 3. ez magyarázza meg

az obi-ugor nyelvek *-š*, *-š* alakváltozatait a magyar *-sz* (< fgr. **-š*)-nek megfelelő obi-ugor *-s* járulékkal szemben.

De ennek a felfogásnak vannak igen vitatható és sebezhető pontjai:

1. Azt, hogy az uráli alapnyelvben megvoltak-e egyáltalában a **tš* (**tš*) affrikáták mint önálló fonémák, nemcsak mint — ahogy számos finnugor nyelvben láthatjuk — emfatikus variánsok (l. STEINITZ, Kons. 26—8), olyan kérdés, amelyre — nézetem szerint — ma még nem lehet teljes határozottsággal igennel válaszolni, mert:

a) Igen kevés és bizonytalan etimológia támogatja meglétüket, és ezek nagy részét más alapnyelvi előzményre is vissza lehetne vezetni. b) Az alapnyelvi **tš* (**tš*)-nek olyan tarka megfelelései vannak a magyar és rokon nyelvekben, hogy már ez is kérdésessé teszi az azonos előzmény feltevését. Hogy egy hang valóban megvolt az alapnyelvben, azt éppen a megbízható etimológiák, a szabályos vagy kivételszerűségükben is megmagyarázható hangmegfelelések igazolják (l. a m. **p > f*, **k > h*, **k > k* megfeleléseket!) c) Éppen ezen tarkaság megmagyarázása céljából operáltak a fokváltozás hívei különböző fokváltakozási sorok átcsapásával (spirans és affrikáta sorok között) (l. erről SETÄLÄ: FUGA. XII, 65—72; TOIVONEN, Affr. 254 kk.; UOTILA, Kons. 143 kk.), jelenleg pedig három alapnyelvi affrikáta (**č*, **ć*, **č*) feltevésével (l. MOOR E.: ALH. II, 30—74; LAKÓ: i. m. 95). Ehhez COLLINDER még egy negyediket, a *c*-t is felveszi (CompGr. 51—53). Egyben azonban valamennyien megegyeznek, hogy a feltett alapnyelvi affrikáták megfelelései a rokon nyelvek legnagyobb részében szétválaszthatatlanul egybemosódtak, mégpedig nemcsak a feltett affrikáták folytatói, hanem a velük korrelatív párt alkotó spiransok (*š*, *ś* stb.) megfelelései is. (L. erről COLLINDER: i. m. 53; LAKÓ: i. m. 95—96; az affrikáta eredetű képzőkre vonatkozóan LEHTISALO, Abl. 96, 222). d) Számos rokon nyelvben találunk példát különböző hangoknak bizonyos fonetikai környezetben vagy idegen hatásra bekövetkezett affrikációjára¹². Így joggal fölvetődhetik bennünk az a gondolat, hogy az alapnyelvben is csak a *szórványos* hangváltozás eredményeképpen jött létre a **tš* vagy **tš* variáns (ill. emfatikum). Fonémává pedig csupán azon rokon nyelvekben lett, amelyek legjobban ki voltak téve olyan idegen nyelvek hatásának (esetleg substratum v. adstratum formájában), amelyekben megvolt a kérdéses fonéma. Ebben a vonatkozásban a rokon és idegen népek kapcsolata [szamojéd és őstörök, v. paleoszibériai; zürjén, mordvin, balti-finn (különösen vepsze, vót, karjalai) és orosz; cseremisiz, tavidai vogul és bolgár-török, tatár] még behatóbb vizsgálatot igényelne, mert ez feltehetően sok új eredmény feltáráshoz vezetne. e) Az igen konzervatívnak tartott finnségi nyelvekben az affrikáták közül csak a **tš* jelentkezik, de ez sem az összes balti-finn nyelvben, csupán az *inkeri*ben és a *délkeletkarjalai*ban (vö. SETÄLÄ, ÅH. 172). Ezek pedig — véleményem szerint — egykor az orosz hatásnak legjobban kitett finnségi nyelvjárásokhoz tartoztak. A finn irodalmi nyelvben, amely a délnyugati (Turku környéki), ősi sajtáságokat megőrző nyelvjárás alapul, csak később keletkezett a *ts* egy addentális zöngétlen réshangból, a *θ*-ből, (*medas* 'metsässä'; *kado* 'katson'). Ezt AGRICOLA *tz*-vel jelölte és az írásképp alapján, svéd és német ejtési szabályok szerint *ts*-nek kezdték ejteni,

¹² A lappra vonatkozó l. WIKLUND (SUSA. XXIII, 16, 1); a vót *k > tš* változásnak a vót-orosz kétnyelvűséggel való magyarázatáról. l. POSTI (SUSA, LX/8, 12); a keleti-finn és vogul másodlagos affrikációról l. TOIVONEN (Vir. 1930 : 91 kk.); a permire és magyarra vonatkozóan l. a fent elmondottakat.

majd később írni is (l. erről SETÁLÁ: i. h.). A többi finnségi nyelv (vepsze, vót, liv, észt) affrikátáinak közfinn **ts*-ből való eredetét is — véleményem szerint — kérdésessé teszi az orosz környezet hangrendszer-formáló hatásának lehetősége. Ezzel a tényezővel ugyanis ebben az esetben éppen úgy kell számolnunk, mint a fonetikai környezet indukáló hatásával, valamint az analógiás erők működésével.

2. Ami a második kérdést, a magyar *-s* (*-cs*) obi-ugor *-š* (*-š*) képzőnek uráli **-tš* (**-tš*)-ből való eredeztetését illeti, itt is találunk vitatható pontokat.

a) A magyar képző eredetének kérdésében egyáltalán nem egységes a kutatók álláspontja. Fgr. **-sk*-ből származtatja — az *-sz*-képzővel együtt — BUDENZ (UA. 27). SZINNYEI a deverb. *-s* (*-cs*) képzőt **-šk*-ből eredezteti (NyH⁷. 65; hasonlóan BEKE: Nyr. XXXIX, 126; GYÖRKE: Worth. 26), a denom. *-s*-et fgr. **-ks*-ből (NyH⁷. 93). GYÖRKE az utóbbit **-tš* (**-tš*)-re vezeti vissza (i. m. 30). A **-tš* (**-tš*)-ből való eredetnek propagálója LEHTISALO lett (Abl. 211, 221 kk.), bár az uráli **-s* és **-tš* képző rokonnyelvi megfeleléseinek egybeesésére ő is rámutat (i. m. 196). Az ő felfogása azután polgárjogot nyert a magyar képzőtanulmányokban (BÁRCZI, TA. 178; D. BARTHA K., Szóképz. 28).¹³ COLLINDER viszont már nem beszél **-č* igeképzőről, csupán egy „igen korlátozott szerepű” fgr. **č* denominális névszóképzőről (CompGr. 256) és egy „**š* (~ **č*?)” deverbális névszóképzőről (i. m. 271) — a magyar *-s* megfelelést egyik helyen sem említi.

b) A feltett **-tš* rokonnyelvi megfelelői között annyi a bizonytalan és kérdőjeles alak LEHTISALÓNÁL, és olyan nehezen válsazthatók el az **-š* (?*-šk*) megfeleléseitől, hogy véleményem szerint a m. *-s* (*-cs*) képző eredetével kapcsolatban más lehetőséggel is számolhatunk. Lehetséges ugyanis, hogy az *-s* képző a fgr. **š* magyar nyelvi folytatójának, az *-sz*-nek ősmagyar kori nyelvjárási változataként alakult ki, majd terjedt el az egész nyelvterületen, mégpedig olyan funkcióra (deminutív) lefogalva, amelyben az *-sz* már nem volt produktív. Az ősmagyar kori *s*-ező és *sz*-ező nyelvjárásokról sokan és sokan írtak és számos alakpár igazolja egykori meglétüket¹⁴. A törökséggel való érintkezés korában ezekhez még egy *cs*-ző nyelvjárási változat is járulhatott (*szenved* ~ *senyved* ~ *csenevész*; *szem* ~ *sömör* ~ *csömör*; *sajog* ~ *csillog*; *szó* ~ *serény* ~ *cserény* 'vesszőfonadék') a török *č*, illetve *š* kettős magyar megfelelésének (*cs* ~ *s*) analógiájára. Ezen ősmagyarkori nyelvjárások és nyelvjárási eltérések kérdését természetesen még igen behatóan meg kellene vizsgálni.

c) Az obi-ugor nyelvekben jelentkező *-š* (*-š*) alakváltozattal kapcsolatban sem kell feltétlenül alapnyelvi **-tš* (**-tš*) előzményre gondolnunk (vö. LEHTISALO, Abl. 209, 214, 217) és elválasztanunk azt a fgr. **-š*-re visszavezethető vog.-osztj. *-s*-től, mert: 1. a régebbi képzőmonográfiák (SZABÓ D.: NyK. XXXIV, 70—1, 421, 444; SCHÜTZ J.: NyK. XL, 1, 7, 30, 46) az *-š*-et az *-s* alakváltozatának tartják (*e* és *i* után). G. SAUER: az osztj. *-ši* dem. névszóképzőt

¹³ Másképpen PAIS (MNy. LIV, 55—6; ALH. VIII, 164), aki egyrészt SZINNYEI NyH.⁷ 45) nyomán a fgr. **-hš* ~ **-hš*-re visszavezethető m. *-gy(i)* alakváltozatának tartja a *-cs(i)* képzőt a származékok egy részében, másrészt BÁRCZIHOZ és D. BARTHA K.-hoz csatlakozva **-tš* (**-tš*) > *-s* (*-cs*) fejlődéssel magyarázza a *-cs* elem létrejöttét.

¹⁴ Ilyenek: *szó* ~ *sövény*; *szől* ~ *szögy* ~ *sün*; *szem* ~ *sömör*; török jövevény-szavakban is megtaláljuk e kettősséget, pl.: *szél*, *szériu*, *szücs*, de *süveg*, *sarló*. Sőt képzőben is jelentkezik: *jóság*, *jóság*; *ország*, *uróság*; *csendes*, *kopasz*, *tilos*, *avas*, *teljes* (vö. GOMBOCZ: MNy. XX, 63; XXI, 129; MELICH: MNy. XXI, 52; HORGER: NéNy. III, 27; BÁRCZI, RNy. 6; Htört². 116; BENKÓ, Nyjtört. 68, stb.)

-*ti*-ből eredezteti (disszertációjának téziseiben). A LEHTISALÓNÁL jelentkező vog. -*š* alakváltozat (dem.-frekv. igékben) — pl. vog. *aləšl-* 'jagen, fischen'; *purəšl-* '(dauernd, öfter) beissen' — tisztán jelölési különbségen alapul. KANNISTO ugyanis az *s*-et *š*-nek írja, a többi kutató AHLQVIST, MUNKÁCSI, LAKÓ és KÁLMÁN *s*-nek. (A vog. *s* hangértékéről l. legutóbb LAKÓ: NytudÉrt. VIII, 21) Mindkét betűjel voltaképpen e g y e t l e n fonéma jelölésére szolgál, amelynek éppen olyan szélesek a határértékei, mint a finn *s*-nek. Az említett -*š* (-*š*) képzővel kapcsolatban fölvehetjük azt a gondolatot, hogy az ősi *-*š* a depalatalizáció után, mint nyelvjárási változat megőrződhetett egyes szavakban, illetve járulékelemekben, vagy pedig jövevényszavak útján került bele ismét az obi-ugor nyelvek hang- és képzőrendszerébe. (Az *š* különben nagyon csekély megterheltségű fonéma az ugor nyelvekben, általában jövevényszavakban, valamint deszkriptív-affektív szavakban fordul elő.) De talán — ami a legvalószínűbb — erre G. GANSCHOW mutatott rá (CIFU. 188—92), a palatalizált képzőforma egyszerűen a nem palatalizált formáns (-*s*) változataként keletkezett valamilyen affektív, expresszív árnyalat, kifejezésére. Esetleg zürjén jövevényképző (-*aš*, -*šə*) is lehet, amely jövevényszavak útján került be pl. a nyugati osztjákba (ugyanígy a vogulba is), és mint idegen képző alkalmas volt az említett jelentésárnyalatok kifejezésére. Mint névszóképző lefoglalódott kicsinyítő-becéző jelentésárnyalat, vagy pedig jellegzetes foglalkozást űző személy jelölésére, mint igeképző pedig elaprózott vagy egyszeri nagy intenzitással végbemenő cselekvés kifejezésére.

A. KÖVESI MAGDA